

УДК 930 (4 УКР) Я73; 94(977)

Ярослав Калакура

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ В РЕЦЕПЦІЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті з'ясовуються сучасні підходи до творення історичних рецепцій Тараса Шевченка, формування його історіософських поглядів на українську та світову історію, сфокусованих в інтелектуальній спадщині митця, показано її джерельне значення для української та зарубіжної історіографії. Аналізується історіографічний потенціал літературної та художньої творчості поета, його листів і щоденника, показано їх вплив на примноження історичних знань і формування нового образу історичної науки в контексті художнього сприйняття.

Ключові слова: Т. Шевченко, рецепція, історіографія, українська історія, зарубіжна історія, історіософія, історіографічні джерела, історіографічний процес, художній історизм.

Знаковою особливістю історичних рецепцій Тараса Шевченка є не лише творче сприйняття і засвоєння ним тогочасних знань з української та зарубіжної історії, але й продукування власної візії, своєї історіософії, стрижнем якої виступає українська національно-визвольна і державницька ідея, базована на історичному ґрунті. З висоти 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка ще рельєфніше викристалізовується вся велич його історіософії, проникнутої вірою в нескореність народу, який прагне волі й свободи (“...вставайте, кайдани порвіть і вражою злою кров'ю волю окропіте”). Осягнення глибинного змісту і феноменальної енергетики інтелектуальної спадщини Великого Українця залишається актуальним завданням представників усіх галузей гуманітаристики, в тому числі й історіографії, для якої це не найбільшою загадкою залишається пошук відповідей на питання, що спонукало Шевченка до пошуку власного бачення історичного процесу і в чому самобутність та самодостатність історичної рецепції автора “Кобзаря”, що десятиліття служить народним підручником з історії. Незважаючи на те, що пошук відповідей на ці питання триває щонайменше півтора століття, починаючи від перших студій Є. Гребінки, П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Франка, В. Доманицького, В. Лесевича, Д. Чижевського, П. Зайцева, С. Єфремова, С. Смаль-Стоцького, І. Огієнка і завершуючи сучасними шевченкознавцями, поставлена проблема й надалі залишається винятково актуальною і важливою у контексті відродження і збагачення національних традицій української історичної науки, її інтеграції у світовий історіографічний простір.

З відновленням державної незалежності України почався новий етап незаангажованого осмислення невичерпної скарбниці знань і мудрості, залишеної нам Тарасом Шевченком як світовим феноменом. Поспір за опублікованою в 1991 р у Києві книгою Г. Грабовича – тодішнього директора Канадського інституту українознавчих студій – “Шевченко як міфотворець”, перевиданою в 1998 р., (вона викликала досить гостру полеміку і неоднозначні оцінки в середовищі українських інтелектуалів, особливо щодо міфотворчості поета та відображення в його спадщині історичних поглядів та історіософії) [4, с. 36], побачила світ низка фундаментальних праць, зокрема Ю. Барабаша, І. Дзюби, О. Забужко [1; 5; 6], а також М. Жулинського, В. Мельниченка, Л. Ушкалова, В. Яременка та ін., які закладають солідне наукове підґрунтя для поглибленого аналізу історичних рецепцій Т. Шевченка, історіософського

значення творів, їх місця в джерельному комплексі української та зарубіжної історіографій. Відрадно, що до ювілею митця очікується завершення видання повного зібрання його творів у 12 томах, вже вийшли перші книги шеститомної Шевченківської енциклопедії, перший том проекту “Тарас Шевченко в критиці” та ін. Цінні спостереження і узагальнення щодо історіософії Т. Шевченка належать П. Гончаруку, В. Погребеннику, С. Світленку, С. Цвілюку, В. Яременку та ін. [3; 15; 16; 23; 24; 25; 26]. Поставлену проблему в контурах історіографії та джерелознавства порушував й автор цієї розвідки [9, с. 2–13].

І все ж наявне шевченкознавство засвідчує, що в ньому ще недостатньо аналізуються історичні рецепції Т. Шевченка, історіографічний аспект його творчості, живучими залишаються стереотипи, успадковані із публікацій радянської доби [8; 10; 11; 13], автори яких спотворювали образ митця, замовчуючи цілу низку творів історичного змісту, зокрема “Розрита могила”, “Чигрине, Чигрине...”, “Великий льох”, “Якби-то ти, Богдане, п’яний...” та ін. Винятком були хіба що поодинокі студії, підготовлені в часи хрущовської відлиги, зокрема праці М. Марченка, який цілком чітко стверджував, що Т. Шевченко “створив власні оригінальні погляди на минуле, сучасне і майбутнє українського народу” [12; 13]. Підходи навіть таких прогресивних радянських істориків і літературознавців як М. Бажан, М. Брайчевський, Г. Вервес, І. Гуржій, К. Гулистий, Я. Дашкевич, Я. Дзира, М. Лещенко, М. Петровський, Є. Шаблювський, Ф. Шевченко та ін. нашоувхувались на ідеологічні стереотипи офіційних документів, які, зазвичай, демонізували історичні погляди Т. Шевченка в партійно-класових інтерпретаціях. Зловісні Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз’єднання України з Росією оцінювали творчість поета як таку, що прийнята “духом єднання” з російськими революціонерами демократами та непримирністю до “українського буржуазного націоналізму” [17]. Зауважимо, що чимало тогочасних постулатів все ще продовжують побутувати й сьогодні. Наприклад, деякі автори й все ще схильні стверджувати, ніби Т. Шевченко вважав Переяславську раду “рятівним актом у житті і в історії українського народу” [18, с. 126–127].

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з урахуванням уже опублікованих студій з’ясувати сутність і особливості історичних рецепцій Тараса Шевченка української і зарубіжної історії, розкрити джерельне значення його творчості для історичної науки, показати її світоглядний та історіософський потенціал, а також роль у формуванні історичної та національної свідомості.

Відомо, що історіографія, як історія історичної науки, ґрунтується на джерелах особливого призначення, що фіксують не самі конкретно-історичні події, факти, явища, а виступають носіями знань про ці події та факти, про розвиток історичної та історіософської думки, про вплив соціокультурного середовища та суспільної свідомості на формування історичної пам’яті. І хоч домінуюче місце в джерелах історіографії посідають наукові дослідження, узагальнюючі та монографічні праці, наукові статті професійних істориків, важливе джерельне значення має публіцистика, навчальна, політична та художня література, мистецькі твори, які відображають той рівень історичних знань, історичної пам’яті та свідомості, що панував у суспільстві у тих верствах, серед яких жив, формувався і творив той чи інший інтелектуал. У творчості митця втілений діалог багатьох поколінь різних верств суспільства, що робить її важливим історичним та історіографічним джерелом, світоглядно-філософським орієнтиром для істориків. Ось чому твори Т. Шевченка виступають не тільки історичним, але й історіографічним та історіософським джерелом, оскільки містять винятково цінну інформацію відкритого та прихованого, прямого і опосередкованого характеру про оцінку ним конкретних фактів, подій і явищ минулого і тогочасного життя, також його погляди на ключові проблеми

української і зарубіжної історії. Побуває хибна думка, ніби не можна відносити Тараса Шевченка до творців історичних знань, позаяк він не був істориком, не мав спеціальної історичної освіти, не створював наукових праць з історії. При цьому нерідко замовчується, що митець насправді був високоосвіченою і всебічно розвинутою людиною, носієм глибоких і різнобічних знань, у тому числі з історії, здобутих як у процесі самоосвіти, спілкування з істориками, так і навчання в Імператорській академії мистецтв у Петербурзі. Це дало йому змогу познайомитись з історією античності, середньовічної і модерної Європи, з історичними книгами, що були в бібліотеці К. Брюллова. Відомо з яким зацікавленням захоплювався Т. Шевченко історичною народною творчістю, зачитувався козацькими літописами, “Історією Русів”, творами М. Бантиша-Каменського, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, М. Марковича, І. Срезневського, деяких німецьких, польських і російських істориків. Слід враховувати, що творчість Т. Шевченка розгорталася на тлі історіософії романтизму з його орієнтацією на народ, на націю, на героїзацію їх історичного коріння, на філософію життя і вільну людину як мікрокосмос. Відповідно його візія історії спрямована на пізнання історичних витоків коріння українського та інших слов'янських народів, самотності їх мови і культури, неперервності розвитку, зв'язку з природою.

Головна заслуга Т. Шевченка полягає в тому, що він відкрив самотність і самодостатність України і українців, їх історію як самому українству, так і світу, залишивши потужну інтелектуальну спадщину, яка відіграла величезну роль у формуванні історичної свідомості українства та його національній ідентифікації. Вона продовжує справляти колосальний вплив на розвиток української і світової історичної науки, насамперед її світоглядно-ідейної та емоційної складових. Про це вже зазначалося у дослідженнях, присвячених аналізу історичної та історіософської спрямованості творчості Т. Шевченка [1; 5; 6; 24; 26]. У цьому зв'язку О. Забужко, ніби повторюючи думку П. Куліша, який у надгробному слові назвав поета “нашим першим істориком”, зазначила: “Т. Шевченко був першим і достатньо фахово підготовленим українським істориком, який відновив тяглість української історії і опонував як офіційній великодержавній історіографії, так і малоросійській позаісторичній свідомості” [6, с. 104].

Унікальне місце творів художньої літератури та образотворчого мистецтва у джерельній базі історіографії та історіософії зумовлюється особливостями художнього осмислення історичних подій та фактів на емоційно-чуттєвому рівні, яке не передбачає документально точного їх відображення. Мова йде про сприйняття, осягнення та оцінку поетом або художником історичної минувшини чи сучасності через призму власної і суспільної свідомості, характерної для епохи, в якій жив і творив митець. Для письменника художнє осмислення історичних фактів і сюжетів є особливим різновидом історичної думки, специфічним засобом мистецького та історико-психологічного пізнання людини і суспільства минулого з висоти своєї епохи.

Історичні знання, погляди та свідомість Т. Шевченка склалися в умовах класичного історизму першої половини і середини XIX ст., який він трансформував у художній історизм, виявляючи неповторний інтерес до знакових подій і ключових явищ української та світової історії. Документалізм літературних і художніх його творів: поем, поезії, драм, повістей, картин, гравюр, а також щоденника та листів базувався на різноманітних фактах життя, джерельних свідченнях, на пам'ятках усної народної творчості, на історичних думках і піснях, переказах і легендах про козаків, Запорозьку січ, козацькі вольності, на знаннях з античної, вітчизняної та зарубіжної історії. Наприклад, М. Грушевський, досліджуючи деякі твори поета, переконливо довів вплив “Літопису Самовидця” на історичне підґрунтя поеми “І мертвим, і живим, і

ненародженим землякам моїм”. Потужну роль у формуванні історичної і джерелознавчої культури Т. Шевченка відіграли його участь разом з М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Гулаком, О. Маркевичем та ін. у Кирило-Мефодіївському товаристві, робота разом з М. Максимовичем, М. Іванишевим, В. Антоновичем, О. Левицьким та ін. у Київській археографічній комісії, осмислення загадок історії, закодованих у старожитностях, літописах, пам’ятниках, архітектурі тощо. Великий вплив на Т. Шевченка справила світова літературна та мистецька класика, твори Дж. Г. Байрона, А. Міцкевича, В. Скотта, В. Шекспіра та ін.

Звернення Т. Шевченка до історичної проблематики було виявом його природної зацікавленості історією свого народу, з якою він пов’язував і своє особисте життя, а також реакцією на історіописання деяких польських та придворних російських істориків В. Татищева, М. Карамзіна, М. Погодіна та ін., які заперечували самодостатність українського народу, замовчували окремішність його історії, відповідно на ідеї “української приреченості”, які пропагувала частина російських та польських діячів.

Сучасний історіограф має в своєму розпорядженні багатющий пласт інтелектуальної спадщини Траса Шевченка, включаючи Зібрання творів в шести томах [19; 20; 21; 22], а також документальні та тематичні збірники, художні альбоми, але не варто забувати, що багато творів утрачено, понищено, спотворено. Руйнівні наслідки для цієї спадщини залишили царська і радянська цензури, на що вже звертали увагу дослідники. Негативний слід справляли й заідеологізовані коментарі, якими супроводжувалось видання творів та альбомів у радянські часи, коли офіційна пропаганда докладала чимало зусиль, у тому числі й багатьох дослідників, для створення ідеологічного міфу про Т. Шевченка як революціонера-демократа, інтернаціоналіста, матеріаліста та атеїста, що сформувався під “благотворним впливом російських революціонерів”. Ці та інші чинники призвели до спотворення історичних поглядів поета, приписування йому класового підходу, непримиренності в боротьбі з “буржуазним націоналізмом”. Разом з цим Т. Шевченку висувалися й деякі зауваги на кшталт: “дав односторонню оцінку”, “не розумів прогресивних реформ і політики Петра I, Катерини II” тощо. Ось чому необхідне як відновлення автентичності спадщини Т. Шевченка, продовження пошуку втрачених творів, так і корінне оновлення їх інтерпретації та коментарів.

Нині мало хто сумнівається в тому, що творчість Т. Шевченка, його історіософія, світоглядна позиція та відстоювані ним національні орієнтири і духовні цінності справили глибокий вплив на становлення української історичної науки, формування Київської і Львівської історичних шкіл, пов’язаних з іменами В. Антоновича та М. Грушевського, на створення останнім наукової схеми української історії та появу на її основі “Історії України-Руси”, праць М. Аркаса, Д. Дорошенка, І. Крип’якевича, І. Огієнка, О. Оглоблина, Д. Яворницького та ін. Осмислюючи роль творчої спадщини Т. Шевченка як історіографічного та історіософського джерела, приходимо до висновку, що професійний дослідник зацікавиться не стільки самими подіями і постатями, які в ній відображені, скільки їх інтерпретацією. З погляду джерелознавства, творчий спадок мислителя можна класифікувати за двома великими групами джерел: 1) писемні; 2) зображальні. Інформаційний потенціал обох груп визначається тим, що в них закодовані нічим не замінимі відомості про рівень, характер і зміст історичних знань не лише митця, його історіософські підходи до історії, але й стан історичної свідомості та культури тогочасного суспільства. Писемні джерела, в свою чергу, можна досліджувати за іншими критеріями: а) за жанрами і видами творчості; б) за конкретним змістом творів, їх наближеністю до реальних історичних подій; в) за тематикою інформаційного потенціалу. У першому

випадку мова йде щонайменше про поетичні та прозові твори, драми. Найбільшу історіографічну цінність мають поеми на історичну тематику: “Іван Підкова”, “Сон”, “Кавказ”, “Великий льох”, “Тарасова ніч”, “Гайдамаки”, “Гамалія”, “Царі”, “Іржавець” та ін. Остання, наприклад, містить художнє осмислення подій в Україні після драматичної битви під Полтавою 1709 р. і зруйнування Петром I Чортомлицької Січі, коли особливо відчувався брак єдності серед українців та їх провідників. (У Іржавецькому храмі й досі плаче Божа Матір “та за козаками”). Антимосковськими настроями проникнута поема “Сліпий” (“А москалі і світ Божий / В путо закували”). Принагідно зазначимо, що в примітках (“Приписах”) до поеми “Гайдамаки” фігурують деякі джерела з історії Польщі, як, наприклад, “Энциклопедический лексикон”, том 5. Барская конфедерация и “Historja Krolewstwa Polskiego g.s. Bandtke, tom 2”. В поемах останніх років “Неофіти” та “Марія” майстерно синтезовано минуле і сучасність. Причому, поема “Неофіти”, яка на перший погляд, присвячена римській історії, була алегорією на Російську імперію, де, як і в часи Нерона, практикувались переслідування та репресії за політичні переконання. В основі драми “Микита Гайдай” події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького.

Із шевченкових повістей часів заслання довідуємось, що йому були відомі імена античних істориків Геродота, Тита Лівія, Плутарха, італійського історика Дж. Вазарі, англійських Дж. Гілліса та Е. Гіббона, польського Й. Лелевеля, французького Ж. Мішо – автора “Історії хрестових походів” та ін. Цікаві погляди на повсякденність викладені у біографічній повісті “Художник”, а повісті “Музикант”, “Нещасний”, “Княгиня”, “Наймичка” блискуче відбивають соціокультурні процеси епохи, в них зроблені екскурси в минуле з майстерними історичними паралелями. Важливу історіографічну інформацію можна почерпнути з джерел особового походження, зокрема з Автобіографії [21, с. 191–193]. Велику джерельну цінність має Щоденник Т. Шевченка, названий Журналом. Його нотатки охоплюють з перервами порівняно короткий період – з червня 1852 до 1858 р., але це не формальна фіксація подій з життя поета, а глибокі роздуми над пережитим. Вони теж засвідчують неослабний інтерес автора як до історії України, її долі, так і до зарубіжної історії. У Щоденнику зафіксовані деякі фрагменти з листів, зокрема до П. Куліша з вдячністю за його “Записки о Южной Руси”. “Я эту книгу, – пише Т. Шевченко, – скоро наизусть буду читать” і додає, що це “бриллиант в современной исторической литературе” [21]. Не оминув автор Щоденника й деякі сни (Увісні бачив Пантелеймона Куліша, Миколу Костомарова, Семена Артемовського та ін.).

Заслуговують уваги й авторські передмови, зокрема до поеми “Гайдамаки”, до нездійсненого видання “Кобзаря”, в якій зазначається: “москалі кричат о единой славянской литературе, а не хотят и заглянуть, что робиться у слов’ян! Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава Богу, не німці! Не розібрали” [21, с. 207].

Історіографічну цінність мають записи народної творчості й археологічні та краєзнавчі нотатки стосовно унікальних старожитностей Переяслава, Лубен, Хорола, Миргорода, Чернігова тощо, зроблені в період 1845 – початку 1847 рр., коли Т. Шевченко працював на посаді співробітника Київської археографічної комісії [21, с. 213–219].

Окремої уваги заслуговує джерельна вартість епістолярію поета. На сьогодні виявлено і оприлюднено 2376 приватних, 15 офіційних та 4 колективних листи Тараса Шевченка до різних осіб, які увійшли до Повного зібрання творів [21, с. 11–56]. Вони охоплюють широкий спектр проблем, зміст частини яких є безпосередньою складовою історіографічного процесу, і засвідчує його підвищений інтерес до історії. У березні 1844 р. тридцятирічний Тарас просить С. Бурачка надіслати йому “Историю” Маркевича, а в листі до Осипа

Бодяньського уже з Оренбурга благає надіслати йому Кониського (мається на увазі “Історію Русів”). У листах до М. Лазаревського просить подякувати П. Кулішеві за “Записки о Южной Руси”, а листі 1857 р. у листі до самого П. Куліша висловлює подяку за “Чорну раду”. У листі з Орської фортеці (1848) до Ф. Лазаревського цікавиться, чи передали йому “Історію” Устрялова. З листа до П. Корольова (1842) довідуємось: “Лежу оце і читаю “Старину”, добра книжка, спасибі вам і Срезневському”. У листі до А. Козачковського (1854) Т. Шевченко прохає надіслати “Слово о полку Ігоревім” у перекладі М. Максимовича. (Водночас висловлює своє ставлення до опублікованого перекладу “Слова...” Н. Гербелем з рисунками: “бодай би він сказився зі своєю книжкою і рисунками”).

Варті уваги думки шевченкового епістолярію, його поезії щодо рідної мови як складової історії народу, його величі (“І возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик”). У листі до брата Микити він просить писати йому не по-московському, а по-нашому і наводить слова “Бо москалі чужі люди, тяжко з ними жити; немає з ким поплакати, ні поговорити” (1839). Згодом у листі до Г. Тарновського (1843) Т. Шевченко пояснює, чому написав по-московському: “Щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю”.

Що ж стосується графіки та малярських творів: картин, портретів, офортів, гравюр, чорнових ескізів, то багато з них теж проникнуті конкретними сюжетами із української та зарубіжної історії, особливо ті, що виконувалися за завданням Київської археографічної комісії. Джерельно-історіографічну вартість має збірка “Живописна Україна”, про задум її створення він поділився у листі до О. Бодяньського, моделюючи проект у трьох книгах, остання з яких всеціло присвячувалась історії. До “Живописної України” увійшли такі шедеври як: “Аскольдова могила”, “Почаївська лавра”, “Видубицький монастир”, “Богданова церква у Суботові”, “Вознесенський собор у Переяславі”, “Судня рада” та ін. Уже самі назви засвідчують великий діапазон пам’яток української історії і культури, увічнених митцем. Частина з них не уціліла, не збереглася, не дійшла до наших днів, що робить шевченківські твори унікальним джерелом їх відтворення. Важливий пласт історіографічної інформації несуть портрети видатних діячів української культури, знакових істориків: М. Максимовича, М. Лазаревського, П. Куліша та ін., створені Шевченком-художником, а також його автопортрет. Зберігся ескіз картини “Вмираючий Мазепа”, біля ліжка якого стоїть засмучений Карл XII. Відбиваючи особливості художнього стилю епохи, віддзеркалюючи специфіку мистецької школи, до якої належав митець, художні твори акумулюють у собі індивідуальність його творчого методу, неповторність способу осмислення історичного минулого. Наприклад, в основу малюнку “Смерть Олега, князя древлянського” покладено документальний сюжет із Іпатіївського літопису про вбивство князя Олега його рідним братом Ярополком за намови воєводи Свенельда у 977 році. Картина “Смерть Богдана Хмельницького” відображає передачу гетьманом булави своєму синові Юрію, яку тримає на підносі дружина гетьмана – Ганна Золотаренко, а за церемонією спостерігають козаки з найближчого оточення: одні стоять з опущеними головами, інші вносять до кімнати регалії козацького війська: прапори, бунчуки, тулумбаси. Обабіч смертельно хворого гетьмана в дорогих кріслах сидять митрополит та боярин. Не менш глибокий зміст закладено в картині “Дари в Чигирині 1649 року”, присвяченій міжнародному визнанню тріумфу перемоги українського козацтва в битвах під Збаражем і Зборовом, укладанню історичної Зборівської угоди, що зафіксувала утвердження на карті світу Української козацької держави.

Окрім загального огляду історичного спрямування спадщини Т. Шевченка вважаємо доцільним торкнутися творів, які безпосередньо відображають його

розуміння найважливіших подій, явищ, процесів, постатей, цілих періодів української та світової історії. Насамперед, це корінне питання історії народу – його походження. Т. Шевченко синтезував тогочасні історичні уявлення про давність українського народу і переконливо доводив самотність його історії і культури, відмінність від своїх сусідів за походженням, політичним, господарським і культурним життям, що згодом науково обґрунтував М. Грушевський в капітальній “Історії України-Руси”. Поет відстоював українськість історичної та духовної спадщини Києво-Руської держави, що засвідчує відстеження ним полеміки щодо прав українців на цю спадщину. Зрозумілими йому були аргументи М. Максимовича про те, що “Слово о полку Ігоревім” написане мовою, якою користувалися київські князі, літописець Нестор та інші мислителі, тобто давньоукраїнською, яка лягла в основу церковно-слов’янської мови, а та, в свою чергу, у XVII–XVIII ст. була трансформована у великоруську. Т. Шевченко не сприймав схеми М. Погодіна, за якою батьківщиною українського племені було Прикарпаття і звідки, мовляв, воно після татарської навали прийшло на київські землі.

Виняткову історіографічну цінність мають твори Т. Шевченка, присвячені козацько-гетьманській добі, Запорозькій Січі, Визвольній війні українського народу середини XVII ст., наслідкам Полтавської битви (“Іржавець”). С. Задорожна схильна вбачати у творчості поета своєрідний козакоцентризм як українського феномену [7, с. 36–37]. Він дав блискучий зразок ставлення до козацької звитяги, до постатей провідників козацько-селянських повстань, гетьманів Української козацької держави. За його баченням, Максим Залізняк, Іван Гонта “святі месники”, Тарас Трясило, Северин Наливайко, Яків Острияниця – символи незламного духу, втілення патріотичних ідей; гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Павло Полуботок, Іван Мазепа – державні мужі. Водночас він не категоричний у своїх оцінках, далекий від ідеалізації цих постатей, справедливо дорікаючи, наприклад, Б. Хмельницькому за союз із Олексієм Михайловичем: “Олексіїв друже”, “Ой Богдане! Нерозумний сину! (“Розрита могила”, “Великий льох” та ін.) У вірші “Стоїть в селі Суботові” бачимо пряме звинувачення Б. Хмельницькому: “Занапастив еси вбогу сироту Україну”, але водночас читаємо: “великий муже”, “козачий розумний батько”. Натомість безкомпромісним було ставлення Т. Шевченка як до відкритих кривдників української нації, ущемлювачів її вольностей (Петро I у нього – “лютий кат України”, а Катерина II – “лютий ворог України”, “голодна вовчиця”, “люд закріпостила”, Микола I – “цар проклятий”, “аспид неситий”, “медвідь”, що власноручно додав до вироку поету: “Під якнайсуворіший нагляд із забороною писати й малювати”), так і проти лицемірів, удаваних “друзів”.

Для новітньої української історіографії, яка дедалі повніше інтегрується у світовий історіографічний простір, повчальним є геополітичний вимір шевченкового трактування історії України через світовий вимір, розгляд українсько-європейських, українсько-польських, українсько-турецьких та українсько-московських взаємин, підвищену зацікавленість античною історією, європейським середньовіччям, сходознавством. З цього погляду кредом можуть слугувати його слова, які стали хрестоматійними: “Учітеся, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь”. П. Гончарук, проаналізувавши понад 200 поетичних та драматичних творів Т. Шевченка, цілком справедливо підкреслив, що він виявився глибоким знавцем та геніальним інтерпретатором світової історії [3, с. 196]. Запорукою цього було те, що поет, як уже зазначалося, досить предметно був знайомий з античною, біблійною та середньовічною історією, історією слов’янських народів, свідченням чого є фігурування в його творах знакових імен світової історії, зокрема Перикл – один із фундаторів афінської

демократії, Давид – другий цар Ізраїлю, Ірод – цар Іудеї, Нерон Клавдій Цезар – римський імператор, Сарданапал – ассирійський цар, Христофор Колумб – великий мореплавець, Б. Франклін і Дж. Вашингтон – видатні державні діячі США, Наполеон I Бонапарт і Наполеон III – імператори Франції, Ст. Баторій – король Речі Посполитої, та ін. Він різко критикував імператора Наполеона III (вірш “Слава”) за ліквідацію республіканського ладу у Франції, називаючи його політику “зłodійською” і несправедливою. У поемі “Капітанша” згадуються події європейської історії першої третини XIX ст., “Священний союз”, такі діячі як імператор Наполеон I Бонапарт, австрійський канцлер К. Меттерніх, пруський фельдмаршал Г-Л. Блюхер та ін., чия діяльність вела до обмеження імперських зазіхань Росії в Європі.

Чимало фактів з історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму Т. Шевченко використовує для певних аналогій з українською минулиною, для паралелей з відсутністю свобод і прав українців у Московській державі, для поглибленого розуміння історичних зв'язків давньої України з елітами, які з IX–VIII ст. проживали в Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та Криму, а їх цивілізаційні надбання невіддільні з праісторією України. В поемі “Неофіти” поет, змальовуючи жорстоке правління імператора Стародавнього Риму Нерона Кладія Цезаря, проводить аналогію з російським імператором Миколою I із застосуванням наступних характеристик: “О, Нероне! Нероне лютий!.../ А ти собака! Людоїд, /Деспот скажений”. Поема “І мертвим, і живим..” нагадує про Люція Юлія Брута, що сприяв поваленню з трону єтрусського царя Тарквінія Гордого і встановленню республіканського ладу в Римі, про організацію Марком Юнієм Брутом вбивства імператора Юлія Цезаря і сприяв розвитку демократичних інституцій. Поет засуджував антихристиянську діяльність римського намісника в Іудеї Понтія Пілата, яка спричинилася до політичної деспотії та злиденності древньоєврейського народу (“Колись дурною головою”).

Значне місце в творчості Т. Шевченка відведено історії і культурі давньоєврейського народу, організації влади в Іудейському царстві, ставлення до бідних верств населення, поширення християнства (“Саул”, “Царі”, “Псалми Давидові”, “Відьма” та ін.). Автор засуджує жорстокість царя Ізраїлю Саула, викриває аморальність єврейського царя Давида, розвінчує злочини царя Ірода, закликає людей боротися за християнські цінності, за волю, свободу і справедливість. Твори Кобзаря засвідчують його обізнаність з історією християнства, негативне ставлення до його розколу на католицьку та православну церкву не з мотивів віри, а корисних інтересів.

Творчість Т. Шевченка підтверджує, що в історичній пам'яті українського народу особливе місце посідає шведсько-російська війна і контрверсійне сприйняття в суспільстві виступу гетьмана Івана Мазепи на боці Карла XII. У низці поезій (“Іржавець” та ін.) поет неоднозначний в оцінці гетьмана, але він рішуче не сприймає роз'єднаність козацької старшини і гостро засуджує каральні акції російського царизму, жорстокість помсти щодо українського козацтва, варварський розгром Запорозької Січі у 1709 р., кровава різня і спалення Батурина.

У повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали” міститься згадка про те, що “мои покойные предки ни чуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и даже первую французскую революцию перешеголяли”. Не оминув поет своєю творчістю боротьбу українського козацтва проти Османської імперії і Кримського ханства, його участь у російсько-турецьких війнах 1787–1791 та 1853–1856 рр., взятті Очакова 1788 р. (вірші “Москалева криниця”, “Мій боже, знову лихо!”, “Слава”).

Підвищений інтерес поета простежується у ставленні до історії взаємин українського і молдавського народів, його співчуття молдаванам, які опинилися

під турецьким пануванням, заклик “брататися з нами, козаками”. Поет був не байдужим до поневолених народів Кавказу, свідченням чого є однойменна поема, в якій, з одного боку, гнівно засуджується варварська експансія царської Росії під прикриттям “захисту цивілізації, православ’я та християнства” на Північному Кавказі, а з другого, підтримується справедлива боротьба горців. Т. Шевченку було відомо, що підкорення російським царизмом кавказьких народів супроводжувалось насиллям, жорстокістю по відношенню до місцевих мешканців та опором з їх боку російській армії. “Лягло костьми / Людей муштрованих чимало / А сльоз, а крові напоїть / Всіх імператорів би стало”. Не випадково, політика стосовно неросійських народів назва “московською отрутою”.

Можна солідаризуватися з думкою І. Дзюби про те, що Т. Шевченко одним із перших у Європі рішуче виступив проти рутинного поділу народів на великі і малі, історичні та неісторичні, цивілізовані та нецивілізовані, закликаючи до боротьби: “Борітеся – поборете, Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!” [5, с. 34].

Велику питому вагу в творчості Т. Шевченка посідають історичні аспекти слов’янських народів, насамперед польського і російського, а також чехів, словаків, сербів, хорватів та ін. Важливу інформацію з історіографії Польщі містить листування з польськими інтелектуалами З. Сераковським, І. Станкевичем, Б. Залеським та ін. [2] Як справедливо зазначає В. Яременко, Шевченкові рецепції історії Польщі та Росії тісно пов’язані із історією України і в цьому особливість його порівняльної історіософії [26, с. 183]. “Ляхи були – усе взяли, /Кров повипивали, /А москалі і світ Божий /В путо закували”. Поет виявляв велику зацікавленість ситуацією в Польщі на тлі зародження українського козацтва. В “Гайдамаках” він з’ясовує мотиви і обставини появи магнатсько-аристократичної республіки, її перетворення в шляхетську державу, вказує на реформаторську діяльність Понятовського Станіслава II, Августа з метою зміцнення держави. Не оминув поет долі Барської конфедерації (1768 р.), жорстокість політики шляхти стосовно селянських мас, яка спричинила Коліївщину. Він солідаризувався з національно-визвольним рухом поляків у період після трьох поділів Польщі, вивчав історію польського повстання 1830–1831 рр., Галицьке і Краківське повстання 1840 р., цікавився діяльністю польських революційних нелегальних організацій, які діяли на Правобережжі України, борячись за відновлення незалежності Речі Посполитої.

У “Мертвим і живим...” знаходимо: “Доборолась Україна /Гірше ляха свої діти /Її розпинають”. У “Розритій могилі” читаємо: “І могили мої милі /Москаль розриває /Нехай ріє, розкопує, /Не своє шукає...” І. Дзюба вважає, що підвищена зацікавленість польським аспектом зумовлювалась не лише українсько-польськими взаєминами, але й несправедливістю імперської політики щодо поляків, “отруєних католицизмом”, і названих “зрадниками” слов’янства. Водночас у вірші “Полякам” поет звертається до часів, які передували Унії 1596 р.: “...Братались з вольними ляхами /Пишались вольними степами”. В основі вірша “Сичі” лежить антифеодальний рух польських і українських селян у Галичині 1846 р., використаний австрійським урядом проти діячів придушення національно-визвольної боротьби шляхти. Поет однозначно закликав до національної єдності як неодмінної умови визволення, здобуття волі й справедливості.

Із симпатією ставився поет і до історії інших слов’янських народів, які зазнавали національного гноблення. Він виявляв великий інтерес до фольклору південних слов’ян, зокрема сербів і хорватів (“Подражаніє сербському”), до творчості видатного сербського діяча Вука Караджича, активного борця за визволення з турецького ярма. У вірші “Перебендя” згадується пісня Сербина –

представника південних слов'ян, які солідаризувалися із східними і західними побратимами у боротьбі із зовнішніми ворогами. В українських народних піснях, у тому числі в тих, що увійшли до збірки М. Максимовича і з якими був знайомий Тарас (“Ой, сербине, сербиночку, сватай мене, дівчиночку”), ононім “сербин” засвідчує близькість південних слов'ян до української традиційної культури. Високо оцінював Т. Шевченко лідерів визвольного руху чехів і словаків – Яна Гуса, Яна Жижки, Павла Шафарика, Вацлава Ганки, Яна Коллара та ін. Ян Гус у поемі “Сретик” названий “славним”, великим мучеником”, “чехом святим”. Автор обурювався спаленням Гуса на вогнищі за критику римського папи і боротьбу проти німецької експансії, за збереження Чехії як держави. Особливо тепло відгукувався Т. Шевченко про просвітницьку діяльність чеської інтелігенції, роль її провідників П. Шафарика, В. Галки, Я. Коллара у відстоюванні самотності національної культури. “Слава тобі Шафаріку, /Вовіки і віки, /Що звів еси в одно море /Слав'янській ріки!”, – читаємо в “Сретику”. Як відомо, П. Шафарик визнавав самотність і окремішність кожного слов'янського народу, самодостатність його мови, включаючи й українську, він рішуче викривав облудність суджень деяких західних діячів про те, ніби слов'яни не здатні до самостійного державного і культурного життя.

Захоплюючись ідеєю слов'янського братства (“щоб усі слов'яни стали добрими братами”), Т. Шевченко водночас досить критично ставився російського слов'янофільства, яке відстоювало особливий, відмінний від західної цивілізації шлях розвитку історії та культури слов'янських народів. Неприйнятними для поета були заклики російських слов'янофілів підкоритися лідерству російського царя.

Шевченкові звертають увагу на те, що в текстах поета майже не вживається етнонім “Росія” (лише в поемі “Неофіти” і то в іронічному значенні: “Росії тоді й на світі не було”), натомість найчастіше зустрічаємо назви “Московщина”, “москаль”. Для Т. Шевченка Росія – самодержавна імперія, що штучно запозичила собі назву від християнської Руси-України, намагаючись ототожнити релігійну та етнічну спільність під вивіскою “самодержавие-православие-народность” і поширити її на українців. Як і А. Міцкевич, Т. Шевченко поставив питання, чи можливий російський народ поза імперією і її загарбницької політики. На Кримську війну поет відгукнувся наступними словами: “Мій Боже милий, знову лихо!... /Було так любо, було тихо, /Аж гульк!... /Ізнову потекла /Мужицька кров! Кати вінчанні /Мов пси голодні за маслак, /Гризуться знову”.

На завершення зазначимо, що творчість Т. Шевченка, кожен його твір дихає історією, випромінює історичну і національну пам'ять (“Тії слави козацької повік не забудем!”), утверджує суспільний оптимізм, надію на власні сили українського народу, віру у майбутнє (“Встане правда! Встане воля!” (“Кавказ”); “Встане Україна. І розвіє тьму неволі, світ кривди засвітить” (“Стоїть в селі Суботові...” та ін.). Хоч у деяких творах історичного спрямування присутня міфологічна складова, але це природно, адже народний міф як форма осмислення історії існує з давніх часів й живить українську і світову історичну думку.

Отже, творча спадщина Т. Шевченка – це невичерпна криниця народної мудрості, берегиня національної та історичної пам'яті українського та інших народів, а його історичні рецепції залишаються актуальними й сьогодні, оскільки ґрунтувалися на прогностичних надбаннях тогочасної науки і власній візії тісної взаємодії української та світової історії. Цим рецепція, викладеним здебільшого в художній формі, належить вагомий внесок у несучі конструкції всієї будівлі модерної історіософії та історіографії. Літературні та мистецькі твори інтелектуала є винятково важливим історичним та історіографічним джерелом, оскільки в них закодована цінна інформація про історичні погляди автора та їх

колосальний вплив як на розвиток української історичної науки, формування її національних традицій, так і на сприйняття в Україні зарубіжної історії. Ця творчість надихала мудрістю, будила дух багатьох поколінь українців і сьогодні продовжує підносити національну свідомість, в т.ч. й істориків нової генерації. Автор докторської дисертації “Політична поезія Шевченка 1844–1847 рр.” І. Франко підкреслював, що поеми Т. Шевченка закладають “основи історичної мудрості, яка в нього набагато глибша і вільніша, ніж у сучасних йому істориків”. З історичного минулого він вибудовував перспективу майбутнього України, визначав її місце у світі та відносини з іншими народами. Не випадково народне прислів'я наставляє: “Хто Шевченка прочитає, той мудрішим став”. Подальші дослідження Шевченкового спадку покликані ще більше заглибитись в історіографічний та історіософський пласт невичерпної мудрості Великого Українця, який отримав світове визнання.

Список використаних джерел

1. *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й національно-філософська парадигма. – К., 2004. – 181 с.
2. *Вервес Г. Д.* Т. Г. Шевченко і Польща. – К.: Дніпро, 1964. – 192 с.
3. *Гончарук П. С.* Відображення питань світової історії у творчій спадщині Т. Г. Шевченка // Вісн. держ. академії керівних кадрів культури і мистецтва. – К.: Міленіум, 2011. – № 4. – С. 195–202.
4. *Гравович Г.* Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К.: Критика, 1998. – 206 с.
5. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. 2-е. – К.: ВД “КМА”, 2008. – 718 с.
6. *Забужко О.* Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. 4-е вид. – К.: Факт, 2009. – 148 с.
7. *Задорожна С.* Козакоцентризм як вияв суб’єктивізму художнього мислення Тараса Шевченка // Шевченкознавчі студії. Зб. наук. праць. – Вип. 11. – К., 2009. – С. 36–39.
8. *Історичні погляди Тараса Шевченка.* – К.: Наукова думка, 1964. – 244 с.
9. *Калакура Я. С.* Спадщина Тараса Шевченка як історіографічне джерело // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Сер. Історія. – К., 1997. – Вип. 38. – С. 2–13.
10. *Мазуркевич О. Р.* Творча спадщина Т. Г. Шевченка – гостра зброя в боротьбі проти українського буржуазного націоналізму. – К., 1963. – 32 с.
11. *Марголіс Ю. Д.* Исторические взгляды Т. Г. Шевченко. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. – 294 с.
12. *Марченко М.* Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1957. – 141 с.
13. *Марченко М. І.* Українська історіографія (3 давніх часів до середини ХІІ ст.) – К., 1959. – 222 с.
14. *Назаренко І. Д.* Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Шевченка. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Художн. літер., 1964. – 400 с.
15. *Погребенник В.* Історичні й філософські акорди поезії Тараса Шевченка // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 2. – С. 2–5.
16. *Світленко С. І.* Історія України в історіософському вимірі “Кобзаря” Т. Г. Шевченка // Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття : збірник наукових праць. – Д.: Герда, 2007. – С. 242–259.
17. *Тези про 300-річчя воз’єднання України з Росією (1654–1954 рр.).* Схвалені ЦК КПРС. – К., 1954. – С. 4. – 27 с.
18. *Тихомир В. П.* Постає Богдана Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка // Вісник ДАКККіВМ, 2010. – № 1. – С. 125–129; 19. *Шевченко Т. Г.* Збір. тв. У 6 т. – К.: Наукова думка, 2001–2003. – Т. 1: Поезії. – 784 с.; Т. 2: Поезії. – 784 с.; Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 592 с. 20. *Шевченко Т. Г.* Повісті // Збір. тв. у 6 т. – К.: Наукова думка, 2003: Т. 4.: Повісті. – 600 с. 21. *Шевченко Т. Г.* Щоденник. Автобіографія // Збір. тв. у 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – 493 с. 22. *Шевченко Т. Г.* Листи // Збір. тв. у 6 т. – Т. 6. – К., 2003. – 632 с. 23. *Цвілюк С.* Історична мудрість Великого Кобзаря. – Одеса: Маяк, 2008. – 312 с. 24. *Яременко В.* До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи // Слово і час, 2007. – № 3. – С. 19–27. 25. *Яременко В. І.* Про історизм поеми “Москалева криниця” / До проблеми історіософії Т. Г. Шевченка 1993. – № 4. – С. 14–26. 26. *Яременко В. І.* Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання // Укр. істор. журн., 2007. – № 5. – С. 174–188.

Ярослав Калакура

УКРАИНСКАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИИ В РЕЦЕПЦИЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Освещаются современные подходы к созиданию исторических рецепций Тараса Шевченко, формирования его историософских взглядов на украинскую и мировую историю, сфокусированных в интеллектуальном сокровище ху-

дощника, показано его источниковое значение для украинской и зарубежной историографий. Анализируется историографический потенциал литературного и художественного творчества поэта, его писем и дневника, показано его влияния на приумножение исторических знаний и формирование нового образа исторической науки в контексте художественного восприятия.

Ключевые слова: Т. Шевченко, рецепция, историография, украинская история, зарубежная история, историософия, историографические источники, историографический процесс, художественный историзм.

Yaroslav Kalakura

UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY IN RECEPTION OF TARAS SHEVCHENKO

They highlight contemporary approaches to the creation of historical receptions of Taras Shevchenko, the formation of his views on Ukrainian historiosophical and world history, focused in intellectual treasure of the artist, it shows the value of the source for Ukrainian and foreign historiography. They analyze historiographical potential of literary and artistic creativity of the poet, his letters and diary, showing its effect on the multiplication of historical knowledge and the formation of a new way of historical science in the context of artistic perception.

Key words: Shevchenko, reception, historiography, Ukrainian history, foreign history, historiosophy historiographical sources, historiographical process, artistic historicism.